

ПРОДУКТИВНІСТЬ МИСЛЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ І КУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ

Стаття присвячена проблемі впливу культурних форм на продуктивність мислительної діяльності. Зіставляються психологічний і епістемологічний підходи до вивчення феномена креативності.

Ключові слова: мислення, продуктивність, культурні ресурси, психологія творчості, епістемологія.

Існує низка обставин, які актуалізують комплекс проблем, пов'язаних з феноменом продуктивності мислительної діяльності. Перш за все слід зазначити перехід сучасних суспільств на інноваційну модель розвитку, яка має базуватися на ініціації потужного потоку інтелектуальних нововведень, необхідних для вирішення економічних, політичних, соціальних, культурних та інших завдань. Дослідники іноді говорять про народження нової ери – Концептуального віку, суть якого полягає у тому, щоб постійно винаходити те, "чого потребує світ, але не підозрює про це" [9, с. 19–20]. І було б наївно сподіватися, що продуктивне мислення (і перш за все в своїх провідних інституціоналізованих формах – науці і винахідництві), результатом якого і є згаданий потік інтелектуальних інновацій, запрацює на повну потужність завдяки якимось стихійним сприятливим обставинам. Необхідне адекватне і детальне розуміння механізмів і умов його здійснення, які поки що вивчені явно недостатньо.

Іншою обставиною, що викликає загострений інтерес до згаданого кола проблем, є своєрідне явище безпрецедентної соціальної престижності, яку набула креативність в сучасному світі, і на що звернули увагу фахівці [12, с. 9].

Що стосується вивчення продуктивності мислення, то сьогодні можна вести мову про два визначальні напрями аналізу – психологічний та епістемологічний. Перший, безсумнівно, є домінуючим, маючи тривалішу історію розвитку, спираючись на значно ширшу базу експериментальних даних та спостережень і зосереджуючи в своїх лавах набагато чисельніші кадри фахівців. Останній напрям є не менш науково значущим і плідним, проте менш зрілим. Фахівці, які докладають свої зусилля в цій царині, пов'язують перспективи його розвитку з наступними моментами: з впровадженням методів сучасної теорії складних адаптивних систем; синергетичними ідеями самодобудови для розуміння функціонування творчої інтуїції (Г. Хакен, С. П. Курдюмов); застосуванням тілесно орієнтованого підходу, в рамках якого людина розглядається як цілісна система "розум-тіло" (І. О. Бескова); використанням теоретичних настанов енактивного підходу в епістемології (enactive cognition), що розуміється як варіант конструктивізму (Ф. Варела, О. М. Князева) тощо [10, с. 6–7].

Авторські студії стосовно аналізу проблематики креативності також розгортаються в річищі епістемологічного напрямку, але мають свою специфіку. Остання визначається акцентом на значенні культурного контексту для продуктивності мислення. Адже жоден автор не творить "з нічого", одним своїм талантом. Він має з необхідністю виходити з деякої інтелектуальної даності. Нові твори виникають на ґрунті вже існуючих ідей, які становлять культурний багаж людини і черпаються нею з навколишнього інтелектуального середовища [7, с. 106]. Таким чином, культурний контекст розглядається нами не просто в якості середовища, а як скарбниця інтелектуальних ресурсів мислення.

У галузі теорії творчості (еврилогії, креатології) склалися міцні традиції, які відтворюються в роботах ось вже не одного покоління фахівців. Із завидною завзятістю відтворюються як достоїнства, так і недоліки. І головним з них є настанова щодо пріоритету психологічних методів, яка інколи обертається відвертим психологізмом.

Психологізація еврилогії – явище не випадкове і має багатоманітні прояви. Полягає воно в концентрації уваги дослідника майже повністю на психологічних чинниках креативного процесу. "Тим часом, – зазначає Г. С. Альтшуллер, – психологічні чинники є вторинними, похідними. Головне у винаході те, що ... система переходить з одного стану в інший, причому перехід здійснюється за певними законами, а не "абияк". Але саме цей – первинний об'єктивний – бік творчості залишається поза увагою психологів" [2, с. 10].

Проявом психологізму можна вважати наступну інтерпретацію креативного процесу. Стверджується, що в основі творчого мислення лежить індивідуальне мислення конкретної людини, яке підпорядковується суто психологічним закономірностям. При цьому одна з основних особливостей творчого мислення полягає в унікальній феноменології, що виникає із специфічного сприйняття розумового акту його суб'єктом. У свідомості суб'єкта спливає лише результат мислення – знайдене рішення, що супроводжується інтуїтивним відчуттям його адекватності, а сам процес залишається за кадром. Тому наукові відкриття зазвичай здійснюються у формі раптових осяянь ("інсайту") і в досить несподіваних ситуаціях [1, с. 29]. Сам процес творчого мислення, що *протікає за межами свідомості*, рефлексії, навіть спеціально організованою, не піддається.

З різко критичною оцінкою подібних поглядів виступив відомий експерт в царині творчого мислення Е. де Боно, вважаючи їх "містичними". На його думку, креативні явища свідомості засновані на закономірностях людського сприйняття як самоорганізуючої системи. Вони абсолютно позбавлені будь-якої таємничості [3, с. 13–14].

Навряд чи варто дорікати в психологізації еврилогії тільки самим психологам-професіоналам. Первинною базою для вивчення креативної активності були самозвіти відомих діячів науки і мистецтва, де описані "спалахи натхнення", "муки творчості". Ці задокументовані самоспостереження за рідкісним винятком є майже повністю метафоричними й

психологічними. Подібне характерне і для Г. Гельмгольца, і для А. Пуанкаре, і для А. Ейнштейна.

Загальна психологічна інтенція наклала свій помітний відбиток на розуміння природи того, що називається методами активізації творчого пошуку, зробивши їх інтерпретацію занадто однобічною.

У середині роках минулого століття А. Осборном був запропонований найбільш відомий з методів активізації – брейнштормінг ("мозковий штурм") [14]. Сьогодні ця інтелектуальна техніка знову викликає гостре зацікавлення фахівців у зв'язку із застосуванням її в нових сферах – бізнесі, рекламі, паблік рилейшнз [5] і можливостями використання комп'ютерних систем [13]. Методика ґрунтується на відокремленні етапів генерування і критики ідей. Було помічено, що одні люди більш схильні до висунення ідей, інші ж – до їх прискіпливого обговорення. У звичайних умовах, опинившись разом, вони заважають один одному. Крім того, відомо, що на початку пошуку дослідники, як правило, витрачають колосальні зусилля для подолання власних інерційних і самокритичних чинників. Тут і побоювання здатися смішним і непривабливим пропозицій, що знаходяться в ембріональному стані, і небажання вторгатися в сусідню галузь. Тому і з'явилася методика, спрямована на зниження критичності та самокритичності людини і підвищення тим самим її творчих можливостей.

За цим описом криється певна концепція – концепція суто психологічна. Типові пояснення підкреслюють її тісний зв'язок з теорією З. Фрейда, яка є дуже популярною на батьківщині А. Осборна. Згідно з положеннями даної теорії, керована свідомість є лише тонким нашаруванням на некерованій підсвідомості. Пануючі у свідомості логіка і контроль не пропускають бажань і асоціацій, що рвуться з глибин психіки. За А. Осборном, психологічна інерція якраз і породжена порядком, що панує у свідомості. Допомогти образам прорватися з підсвідомості в сферу свідомості – такий наріжний камінь філософсько-психологічної інтерпретації мозкового штурму. З цією метою необхідно звільнити підсвідомість: у групі генераторів не повинно бути примушення, контролю. Процес генерації ідей часто подібний до стихійного потоку: уявлення виникають начебто некеровано, мимоволі.

Описані моменти, проте, не вичерпують суті справи. За кадром залишається саме епістемологічна і методологічна природа технологій активізації пошуку. Складається дещо дивна картина. Такі, скажімо, особи пізнання, як спостереження, експеримент, ідеалізація, формалізація й інші вважаються "повноцінними" методами дослідницької діяльності і вивчаються методологією. А такі методики, як брейнштормінг, синектика, метод фокальних об'єктів і подібні до них, чомусь повністю знаходяться в юрисдикції психології. Тим часом справа не зводиться до визначення психологічних бар'єрів, стимуляції несвідомого і забезпечення високої самооцінки дослідника. Навіть поверхневий погляд дозволяє зафіксувати низку непсихологічних властивостей. По-перше, інерційність роботи і схильність до стандартних кроків часто пов'язана не стільки з особливостями психіки, скільки з особливостями організації сис-

теми знання, яке певним чином є диференційованим і між певними елементами якого є сильні і слабкі види зв'язку. По-друге, дослідник є носієм певного інтелектуального багажу (культурних ресурсів). Із підсвідомого можна витягнути лише частинку закумуляованого раніше досвіду. Досвіду, почерпнутого із загальної інтелектуальної скарбниці людства та індивідуального існування. Якщо якась модель, схема, конструкція ще не була винайдена людьми і не відобразилась у свідомості дослідника, то вона не може бути здобута з глибини його психіки. По-третє, при мозковому штурмі збираються часто представники різних спеціальностей, які є носіями різних знань, різних підходів.

Психологічний підхід, таким чином, задає цілком певний ракурс бачення змісту креативних процесів. Ключовими елементами опису емоційних станів і процесів, вольових зусиль і контрольних дій при цьому є "осаяння", "прозоріння", "натхнення", "здогадка", "занурення", "уява", "інтелектуальна інтуїція", "концентрація", "перемикання гештальта", "психологічна інерція", "бар'єри", "естетичне переживання", "підсвідоме", "сублімоване" і т. ін. Це доповнюється характеристиками особистостей – "спадковість", "обдарованість", "здібності", "талант", "геній", "бездарність", "генератор ідей", "критик", "репродуктор" тощо.

Вийти за межі традицій, що склались у сфері дослідження продуктивного мислення, до деякої міри можна шляхом розроблення культурологічних та епістемологічних підходів у даній сфері. У межах даної роботи проблема креативності ставиться як проблема ресурсної забезпеченості пошуку. Очевидно, існує суттєва залежність ефективності творчої діяльності від наявного в розпорядженні суб'єкта арсеналу інтелектуальних засобів. Питання успіху або невдачі наукового і художнього пошуку може бути в даному аспекті зведене до питання про наявність (відсутність) і доступність (недоступність) відповідних інтелектуальних ресурсів. З такої точки зору ефективність роботи – це не питання психології, не питання таланту, не питання психотехніки, що актуалізує підсвідоме і т. п. Це питання про можливість і межі того фонду ресурсів, який знаходиться в розпорядженні суб'єкта.

У Х. Л. Борхеса, якого іноді вважають передвісником багатьох епістемологічних та герменевтичних теорій сучасності [15, р. 127–128], є дуже цікавий твір – новела "Пошуки Аверроеса". Арабський філософ Ібн Рушд (Аверроес) коментує "Поетику" Аристотеля і знаходить два неясних йому слова – "комедія" і "трагедія". Ніхто у світі ісламу не може до ладу пояснити, що вони означають. Марно Аверроес перегортає сторінки Олександра Афродісійського, марно він звіряє версії несторіанця Хунайна ібн-Исхака і Абу Біштра Матти. Відповіді нема. Річ у тому, що офіційній ісламській культурі невідомий театр. І уявити, що таке драматична дія, і відповідно комедія і трагедія, є вкрай важкою справою. Але не неможливою. У розповіді Х. Л. Борхеса такі можливості Аверроесу надаються. Він бачить, як у патіо троє хлопчиків грають в муедзина і намаз. Один зображав муедзина, інший – мінарет, а третій – того, хто

молиться. Хлоп'ята наслідували тому, що бачили в житті. Грали, наслідували діям. І саме це було потрібно для розуміння Аристотеля [4].

Зазначимо, що інтелектуальна робота мислителя не починається з нуля. Вона ґрунтується на інтерпретаційній базі, що вже існує, – ісламській релігійно-культурній традиції. Це і є банк інтелектуальних ресурсів арабського філософа. Аверроес стикається з труднощами в коментарі. Проблема тут полягає у *відсутності відповідних елементів для реконструкції понять*, а зовсім не в обдарованості чи станах психіки мислителя.

Зазначимо, що прийнята точка зору дозволяє знайти пояснення низки специфічних явищ продуктивного мислення. Явищ, пояснення яких у світі лі інших підходів викликає утруднення. Деякі феномени, супутні творчості, незмінно викликали збентеження дослідників. Один з них – роль дилетантів у здійсненні відкриттів і винаходів. Їх здобутки загалом визнаються. Відомо, що Н. Бор, А. Ейнштейн, М. Борн вважали себе дилетантами і часто говорили про це. Академік П. Л. Капіца у своєму відомому виступі "Професор і студент" наполягав на необхідності спілкування корифеїв науки з молоддю. Бо "безглузді питання, які задають студенти після лекції, надзвичайно стимулюють думку і примушують з абсолютно нової точки зору поглянути на ті явища, до яких підходимо завжди стандартно... Нарешті, студенти краще знають, ширше знають питання... ніж викладач. Викладач, як фахівець, підходить вузько, у нього немає широкого підходу. У студентів підхід набагато ширший. І коли студент розмовляє з викладачем, викладач дуже багато дізнається від студента" [6, с. 261]. І останнє зауваження, яке, на нашу думку, аж ніяк не слід сприймати як жарт. Згадаємо наведену раніше реконструкцію Х. Борхесом ситуації з пошуками Аверроеса: діти, що грали в намаз, швидше змогли б зрозуміти суть драматичного театру, ніж видатний арабський філософ.

Незважаючи на наведені факти, ставлення до дилетантизму швидше негативне, ніж позитивне. Відкриття і винаходи непрофесіоналів (а також осіб, що не отримали стандартної спеціальної вузівської підготовки) методологічна свідомість схильна сприймати як курйоз або випадковість, а вислови Н. Бора і А. Ейнштейна – як рафіноване кокетування.

Типові пояснення успіху дилетантів звичайно полягають у тому, що в них "свіжий погляд" на проблему, не обтяжений стереотипами, або що дилетант – носій нового, а професіонал – старого. Мають місце також посилення на обдарованість одного і сірість іншого. Ці тлумачення є вкрай поверхневими або помилковими. Немає жодної стійкої кореляції між професіоналізмом і схильністю до консерватизму або бездарністю. А, з іншого боку, дилетант не синонім генія або новатора. Неможливо пояснити факти й особливою роллю підсвідомого або інтелектуальної інтуїції у дилетантів.

Проте ситуація стає прозорою, якщо підійти до справи з іншого боку. А саме, якщо не вважати фахівця, професіонала, з одного боку, і дилетанта – з іншого, людьми, що втілюють відповідний набір морально-психологічних якостей. В одному випадку – позитивний, в іншому – негативний. Краще розглядати їх як носіїв істотно різних масивів інтелек-

туальних ресурсів. Адже професіонал є професіоналом у даній, суто конкретній галузі. І дилетантизм має на увазі також строго визначену сферу занять. С. Л. Оптнер [8, с. 45–46] наводить влучну і дотепну характеристику Ральфа Перрі з цього приводу, згідно з якою фахівця можна визначити як людину, яка з часом знає все більше і більше про все менше і менше, поки, нарешті, не дізнається все про ніщо. Йому протистоїть, згідно з Р. Перрі, "джеренераліст" (у вітчизняній літературі вживається термін "тематик" на відміну від "галузевик") – людина, яка з часом знає все менше і менше про все більше і більше поки, нарешті не дізнається практично нічого про все. Як можна переконатися, тут мова йде про два різних типи досвіду. Коли в приведеному вище зауваженні П. Капиці йшлося про широту погляду студента і вузькість підходу викладача, то малася на увазі саме ця обставина. Звичайно, дилетант не завжди є дженералістом. Він, скажімо, може бути фахівцем у якій-небудь іншій галузі. Але це не має принципового значення. Роль дилетантів в процесі відкриттів і винаходів пов'язана з необхідністю кардинальної зміни того масиву інтелектуальних ресурсів, який використовується при осмисленні проблеми.

Світова наука та освітня практика мають позитивний досвід такого роду. Відомий психолог Б. Г. Зейгарнік у першій половині минулого століття навчалася і працювала в славетному Берлінському психологічному університеті у науковій школі Курта Левіна. У своїх спогадах вона звертає увагу, що видатним ученим згаданого університету було притаманно використовувати ідеї фізико-математичних наук в царині психології. В. Келер був учнем Макса Планка, М. Вертгеймер співпрацював з А. Ейнштейном, К. Левін захоплювався геометрією, використовуючи топологічні схеми. Сама Б. В. Зейгарнік відвідувала лекції А. Ейнштейна. Корифеї психологічної науки цілком слушно вважали, що таким чином відбувається запліднення ідеями однієї галузі наукового знання змісту іншої його галузі [11, с. 175].

Отже, аналіз культурних інтелектуальних ресурсів, будучи одним з варіантів епістемологічного напрямку вивчення продуктивності мислення, дозволяє запропонувати ефективні пояснення проблем, які в рамках інших підходів не знаходять адекватного осмислення. Перспективним вектором подальших дослідницьких зусиль є аналіз конкретних культурних феноменів (структур етнічних мов, метафор, архетипів, образів тощо) в плані їхнього впливу на креативні потенції людського розуму.

1. Аллахвердян А. Г. *Психология науки* / А. Г. Аллахвердян, Г. Ю. Мошкова, А. В. Юрвич, М. Г. Ярошевский. – М. : Флинта, 1998. – 312 с. 2. Альтшуллер Г. С. *Творчество как точная наука* / Г. С. Альтшуллер. – М. : Советское радио, 1979. – 176 с. 3. Боно Э. де. *Серьезное творческое мышление* / Э. де Боно; [пер. с англ. Д. Я. Онацкой]. – Мн. : Полурри, 2005. – 416 с. 4. Борхес Х. Л. *Поиски Аверроэса* [Электронный ресурс] // Х. Л. Борхес. – Режим доступа: <http://www.borges.su/poiski-averroesa/> 5. Грин Э. *Креативность в публик рилейшнз* / Э. Грин; [пер. с англ. В. И. Писарева]. – СПб: Изд. Дом "Нева", 2003. – 224 с. 6. Капица П. Л. *Эксперимент. Теория. Практика* / П. Л. Капица. : [3-е изд., дополн.]. – М. : Наука, 1981. – 495 с. 7. Моль А. *Социодинамика культуры* / Абраам Моль; [пер. с франц., вступ. ст., ред. и прим. Б. В. Бирюкова, Р. Х. Зарипова и С. Н. Плотникова]. – М. : Прогресс, 1973. – 408 с. 8. Оптнер С. Л. *Системный анализ для решения проблем бизнеса и промышленности* / Стан-

форд Л. Оптнер; [пер. с англ., вступ. ст. С. П. Никанорова]. – М. : Концепт, 2006. – 206 с.
9. Роу А. Дж. Креативное мышление /А. Дж. Роу;[пер. с англ. В. А. Островского]. – М. : НТ Пресс, 2007. – 176 с. 10. Эпистемология креативности; [отв. ред. Е. Н. Князева]. – М. : "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2013. – 520 с. 11. Ярошевский М. Г. В школе Курта Левина: Из бесед с Б. В. Зейгарник / М. Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1988. – № 3. – С. 172–179.
12. Hentig von H. Kreativität. Hohe Erwartungen an einen schwachen Begriff / H. von Hentig. – München und Wien: Hanser Verlag, 1998. – 76S. 13. Michinov N. Is Electronic Brainstorming the Best Way to Improve Creative Performance in Groups? An Overlooked Comparison of Two Idea-Generation Techniques /N. Michinov // Journal of Applied Social Psychology. – 2012. – Vol. 42. – P. E222 – E243. 14. Osborn A. F. Applied imagination: principles and procedures of creative problem solving / A. F. Osborn. – New York: Charles Scribner's Sons, 1963. – 417 p. 15. Stewart J. The Unity of Content and Form in Philosophical Writing: The Perils of Conformity / Jon Stewart. – New York: Bloomsbury Academic, 2013. – 232 p.

Надійшла до редколегії 17.02.14

М. М. Ведмедев

**ПРОДУКТИВНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ:
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И КУЛЬТУРНЫЕ РЕСУРСЫ**

Статья посвящена проблеме влияния культурных форм на продуктивность мыслительной деятельности. Сопоставляются психологический и эпистемологический подходы к изучению феномена креативности.

Ключевые слова: мышление, продуктивность, культурные ресурсы, психология творчества, эпистемология.

M. M. Vedmedev

**PRODUCTIVITY OF THINKING:
PSYCHOLOGICAL FACTORS AND CULTURAL RESOURCES**

The article touches upon the problem of influence of cultural forms on the productivity of cogitative activity. The psychological and epistemological approaches in the study of the phenomenon of creativity are compared.

Keywords: thinking, productivity, cultural resources, psychology of creativity, epistemology.